

Ørbæklunde og hoveriet

En undersøgelse af det forrettede hoveris historie

Af *Per Henrik Jakobsen og Henrik Brask Pedersen*

De store landbrugsreformer i det 18. årh. varslede nye tider for det danske landbosamfund. I den forbindelse skulle 1988 gerne få en klokke til at ringe hos de fleste, idet vi her markerer 200-året for den vel nok mest kendte reformlov: stavnsbåndets ophævelse. Men hvad der i landbohistorisk sammenhæng spillede en ikke mindre rolle, var det lovkompleks, som førte til hoveriets fastsættelse og senere afløsning.

Hoverilovgivningen indledtes med forordningen af 6. maj 1769, i hvilken det blev angivet, at ethvert fæstebrev skulle indeholde et hoverireglement. Den fulgtes af lignende forordninger i 1771 og 1773, men først ved plakaten af 24. juni 1791 søgtes en endelig løsning på hoverispørgsmålet. Godserne skulle udarbejde en fortegnelse over de arbejder, der udførtes som hoveri, og det antal arbejdsdage, der kunne forudses til hvert arbejde. Det blev slået fast, at godsejeren havde krav på det hovarbejde, der var nødvendigt for at dyrke hovedgårdsjorden forsvarligt, dog uden at det hindrede fæstebonden i at dyrke sin egen jord og betale skatter og afgifter. Kunne godsejer og fæster ikke blive enige, skulle regeringsudsendte kommissioner fastsætte hoveriet. Disse kommissioner blev dog først nedsat 1795, for at give godserne mulighed for selv at komme overens med fæstebønderne, og faktisk var det meste hoveri bestemt, dvs. man havde indgået forening, da den endelige hoveriforordning af 6. december 1799 blev offentliggjort. For bonden betød den en vis retssikkerhed, men grundlæggende var det gods-ejerens interesser (og initiativ), den favoriserede, eftersom den fastfros hoveriet »på det meget høje niveau, det var nået op på under landbrugets højkonjunktur«. ¹ Med dette citat er tonen slået an blandt vore dages landbohistorikere, for hoveriet var højt – eller var det? Afgifts-sammensætningen i landbosamfundet – indfæstning, landgilde og hoveri – havde reelt kun én variabel, nemlig hoveriet. Eftersom indfæstningen var en engangsydelse og landgilden antageligvis lå fast, måtte det altså logisk blive hoveriet, som fik afgiftsstigningerne at mærke.

Det er, hvor vi står i dag, for p.t. findes der ingen dækkende undersøgelser af hoveriets omfang. Endvidere er der det forhold, at spørgsmålet ikke lader sig entydigt besvare for perioden før 1800. Først ved 1799-forordningen blev det pålagt godsejeren at føre regnskab med hoveriarbejdet, og de første »hoveriprotokoller« dukker således op år 1800.

Hvad ved man om hoveriets omfang 1800–1850?

Udviklingen i hoveriet og hoverilitteraturen kan naturligt deles op i tre faser: tiden indtil ca. 1700, reformperioden ca. 1700–1790, og tiden efter 1791-forordningen og frem til hoveriafløsningen.

Situationen er den, at skønt der findes et udmærket, om end ikke fuldstændigt bevaret kildemateriale til belysning af hoveriet fra ca. 1800 til dets gradvise afløsning et par årtier senere, er dette materiale kun i yderst beskedent omfang blevet inddraget i den hidtidige forskning.

Naturligvis er forskningen opmærksom på hoveriprotokollerne, men kun én historiker har benyttet dem i forsøget på at belyse de eksakte hoveriforhold, og det er Lotte Jansen i sin undersøgelse af hoveriet på Egeskovgård.² Undersøgelsen er dog begrænset til kun at omfatte tre gårde. Det fremgår af resultaterne, at det årlige antal spandage (køredage), lå på ca. 8–16, men i enkelte år kunne nå op på 19–25, og at antallet af gangdage typisk lå på 19–26, men undertiden kunne nå op på 28–34. Godset havde ellers ved hoverioverenskomsten i 1791 fået bevilget 27 spanddage og 120 gangdage årligt, foruden de hoveddage, der krævedes til den egentlige hovedgårdsavling. Udnyttelsesgraden lå altså på ca. 19–24%, med en fra 1830 klart nedadgående tendens.³

De manglende undersøgelser på området har dog ikke hindret historieforskerne i at udtale sig mere eller mindre skråsikkert om det faktisk forrettede hoveris udvikling og omfang. Således kan man både i Gyldendals og Politikens Danmarkshistorier læse om den »øgede forsømmelse af bondegårdsbruget« som en følge af det øgede hoveri,⁴ og »at det danske bondesamfund (. . .) var på vej til at blive et kapitalistisk slavesamfund«.⁵ Dog kan man også møde mere moderate toner, idet Thorkild Kjærgaard kan citeres for, »at der rent faktisk ikke vides meget om hoveriets vækst eller hvordan bønderne vurderede deres situation som afgiftsydere eller hoveriarbejdere«.⁶ Ifølge Erik Helmer Petersen »er man tilbøjelig til at opfatte landbolivet som fattigt og usselt (. . .) faktum er imidlertid, at der kunne være store sociale og økonomiske forskelle«.⁷

I modstrid med de mørke billeder, visse historikere viser, kan vi imidlertid se, at bønderne fik lettere ved at klare deres forpligtelser, efterhånden som det 18. årh. skred frem.

Kildematerialet

Udgangspunktet for undersøgelsen af det konkrete hovararbejde har været hoveriafskrivningsprotokollerne i Ørbæklundes godsarkiv.⁸ I øvrigt finder vi her alle relevante dokumenter i forbindelse med hove-
rilovgivning. Det være sig reglementerne efter 1771- og 1773-forordningerne, foreningerne 1792 og 1794 i forbindelse med 1791-forordningen, samt selvfølgelig hoveriprotokollerne.

Forordningen af 6. dec. 1799 om de almindelige regler for hoveriet påbød godsejeren at føre et nøjagtigt regnskab med hovarbejdet og at give bønderne kvittering for hver enkelt udført hovdag. Det var amtmandens pligt at føre tilsyn med dette regnskab, og han skulle årligt attestere, at det var ført efter forskrifterne.

I godsarkivet er der bevaret 8 protokoller, dækkende perioden 1800–1850, hvor den endelige hoveriafløsning fandt sted. Protokollerne er ført efter en trykt tekst, hvor der for hver gård er reserveret en dobbeltside pr. arbejdsår (1. maj til 30. april). I protokollerne finder vi oplysninger om sogn, del af sogn (laug), gårdens nummer, fæsterens navn, dato samt forbruget af spand- og gangdage inden for de i hove-
re reglementet specificerede arbejder. Vores mulighed for at kontrollere og eventuelt korrigere forkert indførte oplysninger eksisterer i realiteten ikke, eftersom protokollerne er de eneste dokumenter, som angiver forbruget af hovdage. En mulighed for at vurdere forvalterens akkuratesse findes dog ved at betragte de enkelte indførsler. Protokollerne bærer præg af ikke at være ført daglig, men snarere månedligt. Det kan sluttes på grund af skriftens stilmæssige kontinuitet og det, at forbruget af visse typer arbejder er indført som et samlet tal. Det er forhold, som forringer protokollernes troværdighed, men samtidig har amtmandens kontrol ikke manifesteret sig i form af bemærkninger i protokollerne. Det indikerer nødvendigvis ikke, at angivelserne er korrekte, fordi amtmanden har accepteret dem; snarere skal vi tolke disse manglende bemærkninger som udtryk for, at protokollerne efter samtidens opfattelse er ført rimeligt tilfredsstillende.

Gods, ejere og bønder

Vi kan kort beskrive udviklingen i ejerforholdene på følgende måde: Godset Ørbæklunde var i Paul Laxmands eje indtil dennes død i 1502,

hvorefter Kronen overtog det og senere videresolgte det til odensebispens Jens Andersen Beldenak (som muligvis er ophavsmand til navnet Ørbæklunde). I 1528 overdrog Jens Andersen det til sin søstersøn, som i 1535 mageskiftede det til kansler Johan Friis, i hvis slægt det forblev indtil 1689, hvor justitsråd Mathias Henrik Rosenvinge overtog skødet for 5100 rdl. Af ejere i 1700-tallet skal blot nævnes etatsråd Niels Bang Himmelstrup, Caspar von Heinen og gehejmeråd Levin Carl von Linstow. Efter Linstows død 1782 solgtes godset ved auktion til kancelliråd Lars Rasmussen Lange for 44.000 rdl.⁹

Der er for Ørbæklundes vedkommende udarbejdet flere jordebøger; dog er bøgerne før 1800 ikke tilgængelige – tidens tand har været hård ved dem.¹⁰ Af de jordebogsoplysninger, det alligevel har været muligt at fremskaffe, bl.a. i tilknytning til salgsdokumentet 1782, får vi et indblik i godsets jordsammensætning 1781 og 1802:

1781	Hovedgårdstakst	42-2-0-0
	Skov- og mølleskyld	16-2-0-0
	Konge- og kirketiende	59-4-0-0
	Bøndergods	271-1-0-2
1802	Hovedgårdstakst	42-1-0-0
	Skov- og mølleskyld	16-2-2-1
	Konge- og kirketiende	59-4-0-0
	Bøndergods	276-2-0-2

I 1802 var hovedgården altså på 42-1-0-0 hartkorn ager og eng.¹¹ I Ørbæk sogn udgjorde kirketiende hørende til godset 10-0-0-0 htk., og i Frørup sogn var kongetienden vurderet til 49-4-0-0 htk. Det underliggende bøndergods var vurderet til 276-2-0-0 htk. ager og eng, og endelig var mølleskylden angivet til 16-0-0-0 htk. Det samlede tilliggende kommer således til at udgøre 394-1-1-1 htk.

Ørbæklundes gods var fordelt på kun to sogne, Ørbæk og Frørup. I 1776–77 blev gårdene i Ørbæk by udskiftet og egaliseret, dvs. gjort lige store. Desværre fremgår pengeafgifter og landgilde ikke af den 1802-jordebog, som det har været muligt at undersøge.¹² Faktisk må vi helt tilbage til 1781-jordebogen, før vi finder dækkende oplysninger om de forskellige afgifter. Med udgangspunkt i 1781-jordebogen var fordelingen mellem de to sogne således: I Ørbæk sogn ejede godset 32 gårde, 17 huse og en mølle. Flertallet lå i, eller var blevet udskiftet fra, Ørbæk by, umiddelbart nord for hovedgården. Her lå 24 gårde, alle ydende hoveri i hele perioden, og alle på ca. 7-3-0-2 htk. Pengeafgifterne, de var forpligtet til at betale, var ligeledes gjort ens, 1 rdl., 1 mk.

Ørbækklunde i midten af sidste århundrede. (Efter stik af Richardt og Becker, 1845).

og 4 skl.; sammentællingen i protokollen viser, at det var pr. gård ialt.¹³ Landgilden udgjorde 2 tdr. byg og 2 tdr. havre pr. gård. I Sentved ca. 2 km nordøst for hovedgården ejede godset 4 gårde på hver 6–7 tdr. htk. Disse gårde var i modsætning til dem i Ørbæk by ikke hovydende, men betalte henholdsvis 24 rdl. i hoveriafløsning og landgilde, 10 rdl. i afløsning og 3 tdr. byg og 5 tdr. havre i landgilde, 7 rdl., 5 mk. og 2 skl. i afløsning og 4 tdr. 2 skp. byg i landgilde, og den sidste gård 6 rdl. og 5 mk. i afløsning og 1 td. 2 skp. rug, 3 tdr. byg og 2 tdr. 5 skp. havre i landgilde. I Æble, ligeledes i Ørbæk sogn, ejede Ørbækklunde 4 gårde på ca. 7–8 tdr. htk. Disse var ligeledes fritaget for naturalhoveriet og betalte hver fra ca. 19 rdl. til 24 rdl. incl. landgilde.

I Frørup sogn ejede godset 3 gårde og 3 huse, alle i selve Frørup by ca. 2 km øst for hovedgården, samt to møller.¹⁴ Oprindeligt havde godset 4 gårde i sognet, men to af dem var tidligere, sikkert i forbindelse med udskiftningen, blevet lagt sammen til én på godt og vel 9 tdr. htk. Der var således to gårde på denne størrelse, mens den sidste var på 2 tdr. htk. Denne var fritaget for hoveri og betalte i stedet en afgift på 3 rdl. 2 mk. incl. landgilde. De to største ydede begge hoveri og betalte hver 1 rdl., 1 mk. og 4 skl., foruden landgilden på 2 tdr. byg og 2 tdr. havre.

I alt bestod Ørbækklundes bøndergods af 36 gårde (35 i 1781), hvoraf

de 26 ydede hoveri, 20 huse og 3 møller. Den procentvise andel af landsbyernes samlede htk.'s areal udgjorde ca.: 88% i Ørbæk, 76% i Sentved, 97% i Æble og 7% i Frørup. Af ni godser, beliggende i Vindinge herred, placerer Ørbæklunde sig således på en syvendeplads, hvad angår bøndergods.

Hvordan godset ellers så ud omkring 1800 har G. Begtrup et bud på. Han beskriver Ørbæklunde gods således: Hovmarkerne er indhegnet med ypperlige stengærder, der er til gården et hollænderi (mejeri) på 120 køer, de 17 udflyttede gårde er bygget af ny eg og fyr, og stuehusene er bygget af brændte sten. Dog er jordbunden ikke den bedste, den er både gruset og sumpet.¹⁵

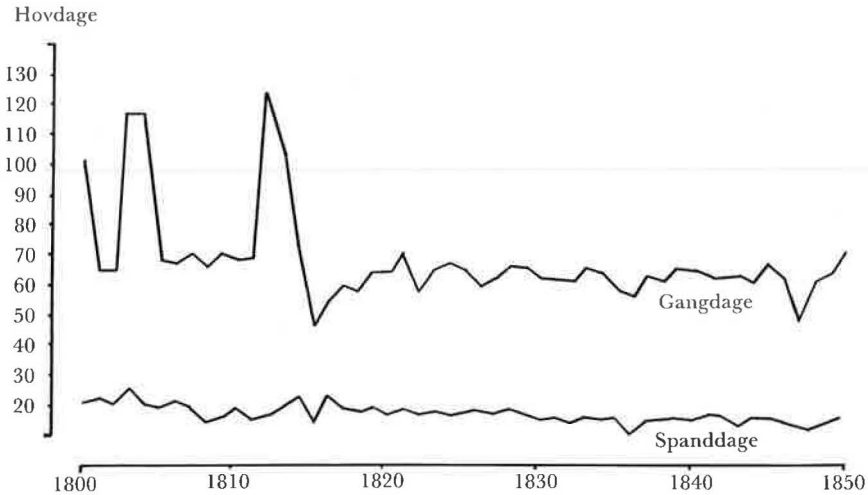
Hoveriet på Ørbæklunde

Med udgangspunkt i de før omtalte hoveriafskrivningsprotokoller og hoveriforeningerne mellem Ørbæklunde og dets hovydende bønder er det muligt at angive hoveriets udvikling 1800–1850:

Den 14. marts 1792 indgås der forening på 6 pløje-, 50 spand- og 208 gangdage. Den 25. februar 1794 underskrives imidlertid en ny forening, hvor antallet af hovdage ansættes til 43 spand- og 173 gangdage, men i modsætning til 1792-foreningen angives antallet af hovdage til hovedgårdsavlingen ikke. Med hensyn til hovmålene, d.v.s. størrelsen af de jordarealer af hovedgårdstaksten, hovbønderne skulle dyrke, oplyses der, at hovedgårdsjorden var opdelt i 7 marker, hvortil de 26 hoverigårde havde »lige ret og andel til drift og dyrkning«. Det betyder, at de 26 gårde hver især skulle dyrke 7 lodder á ca. 1 td. og 3 skp. htk., eller i alt 8 tdr. og 5 skp. htk., altså lidt over størrelsen af deres egen fæstejord. Hovbonden var forpligtet til at pløje, så, harve m.v., og når arbejdet var udført tilfredsstillende, kunne han drage hjem!

Forskellen i antallet af hovdage de to foreninger imellem er 6 pløje-, 7 spand- og 35 gangdage. Dette svarer nogenlunde til det hovmålsbestemte arbejde, som var angivet i 1792-foreningen. Vi kan altså umiddelbart antage, at hovmålsarbejdet efter 1794-foreningen ikke har overskredet 1792-bestemmelserne, men hvor meget der rent faktisk er blevet ydet, er der ingen mulighed for at konstatere. Vi kan derimod meget præcist følge forbruget af hovdage uden for de egentlige avlingsarbejder.

Nu var de hovydende gårde på Ørbæklunde gods lige store, med undtagelse af de to i Frørup, som var et par tdr. htk. større. Tages der således højde for, at hoveriets omfang kunne variere i forhold til antallet af folk i den arbejdsdygtige alder på gårdene (afstanden har næppe betydet noget, da godset var velarronderet), vil der ikke være den store

Forbruget af gangdage og spanddage 1800–1850

forskul at forvente i omfanget fra gård til gård. Det viser sig da også, at den største afvigelse fra gennemsnittet var \mp 4–5 dage. Men hvad der er mere interessant, er, at der gennemsnitligt over de 50 år blev forbrugt 68 gang- og 17 spanddage, eller udnyttelsesgrad på kun 40% af foreningens ansættelser. Som det fremgår af figuren, kan vi se, at antallet af gangdage fra 1800–1814 var meget svingende, men gennemsnitligt lå på 82 gangdage. Det tilsvarende antal spanddage var på 19 dage. Fra 1814, hvor korntærskningen blev afløst, bliver niveauet af antallet af udførte hovdage noget lavere og meget mindre svingende. Fra 1815–1850 lå det gennemsnitlige forbrug af hovdage på 62 gang- og 16 spanddage, dog med en svagt nedadgående tendens.

Når man sammenholder det faktisk ydede hoveri (68/17) med det normerede i foreningen (173/43), må man undres over det store overskud. Hvorfor var det normerede hoveri sat så højt? Initiativet til hoveriforeningerne lå i det store hele hos godsejeren, så var det praktiske forhold og erfaringer, som har afgjort størrelsen, eller har han søgt at dække sig ind med så store reserver som muligt? Umiddelbart forekommer det sidste at være det mest logiske, idet hoveriet ved foreningens indgåelse næppe har været meget forskellig fra det senere. Når det faktiske hoveri var på 68 gang- og 17 spanddage, så var det jo nok, fordi der ikke var brug for mere til en forsvarlig dyrkning af jorden. Men det kan også tages som udtryk for, at godsejeren var tilfreds med, at det lige netop løb rundt. At han med andre ord pr. tradition fastholdt fæstesystemet og hoveriet, fremfor at investere i måske mere

profitable foretagender, hvilket kan være en forklaring på, at hoveriet ikke steg i takt med priserne, men tværtimod gennem rationalisering og »øvelse« opretholdt status quo.

At besvare spørgsmålet om det tilsyneladende overvurderede hoveri kræver langt mere dybtgående undersøgelser, både kvalitativt og især kvantitativt, end vi kan komme ind på her. Vi har på baggrund af et praktisk eksempel søgt at afdække en del af problematikken om hoveriets omfang og bibragt det en opfattelse, som på en række afgørende punkter må siges at divergere med den traditionelt gængse opfattelse af »hoveriets onde cirkel«, som Fridlev Skrubbeltrang skrev i 1978.¹⁶ Stadig står problemet tilbage med, hvordan det forholdt sig før 1800. Som omtalt har hoveriets omfang i foreningsperioden næppe været meget forskellig fra det senere, som kan dokumenteres i hoveriprotokollerne. Både ud fra hoveriforeningernes høje ansættelser og landbrugsgets koncentration om herregården og fæstegården i løbet af 1700-tallet og den generelle udvikling i landbruget kan det ikke afvises, at hoveriet har været højt. Hvor højt er naturligvis en skønssag, og dér, hvor kilderne tillader et skøn, synes hoveriet at have været overkommeligt, dog med det forbehold, at forår og efterår – og dermed de store arbejdsperioder – faldt ens for både herremand og fæstebonde.

Noter

1. Gyldendals Danmarkshistorie bd. 4, s. 173.
2. Lotte Jansen, »Hoveriet til Egeskovgård«, Odense, 1977.
3. I en forelæsningsrække ved Københavns Universitet august 1969 har Fridlev Skrubbeltrang foretaget nogle summariske undersøgelser af sjællandske hoveriprotokoller, og disse synes at bekræfte, at godserne sjældent udnyttede de ansatte krav 100%.
4. Gyldendals Danmarkshistorie bd. 4, s. 169.
5. Politikens Danmarkshistorie bd. 10, s. 69.
6. Thorkild Kjærgaard, »Konjunkturer og afgifter«, Kbh. 1980, s. 207.
7. Erik Helmer Pedersen, »Dansk landbrugs udvikling i det 18. årh.« Bøl og By 2. række 5, s. 48.
8. LAO: Ørbæklunde godsarkiv, »Hoveriprotokoller 1800–50«.
9. Trap Danmark.
10. LAO: Ørbæklunde godsarkiv, »Jordebøger 1760–1866«, hvoraf bøgerne før 1800 ikke er tilgængelige. Næste bog i rækken er først fra 1817.
11. Hartkorn = tønder-skæpper-fjerdingkar-album.
12. LAO: Svendborg amtstuearkiv, »Jordebøger 1802–66, Ørbæklunde«.
13. 1 rigsdaler = 6 mark = 16 skilling.
14. I 1802-jordebogen figurerer desuden en gård på 6 tdr. htk., hvilket også forklarer forskellen i bøndergodsets størrelse 1781–1802. Hvornår den er købt til vides ikke.
15. G. Begtrup: »Agerdyrkningens Tilstand i Danmark« bd. 3.1, Kbh. 1806 (1978).
16. Fridlev Skrubbeltrang: »Det danske landbosamfund 1500–1800«, Kbh. 1978, s. 356.